

ЕЛЕКТРОННИЙ ЗАПОВІТ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

ELECTRONIC WILL AS A METHOD OF PROTECTING THE SUBJECTIVE RIGHTS OF A PERSON IN INHERITANCE RELATIONS: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION

Ткаченко К.Л., аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

У статті досліджується питання щодо проникнення інформаційних технологій у сферу спадкового права, яке історично викристалізувалось впродовж не однієї тисячі років різними суспільними формаціями, набувши сьогодні своєї виключної догматичної процедури як при спадкуванні, так і посвідченні заповітів, яку ми сьогодні називаємо класичною.

Ще зовсім недавно прийняття спадщини за заповітом, який в обов'язковому порядку повинен письмово фіксувати волю спадкодавця на предмет розпорядження своїм майном на випадок своєї смерті з обов'язковим його посвідченням нотаріально та реєстрацією такого заповіту в Спадковому реєстрі, що обумовлюється високим рівнем ідентифікації як спадкодавця, так і спадкоємців та того спадкового майна, про яке йде мова в заповіті визнавалося і визнається класичним.

Автор обґрунтовує тезу, про те що впровадження інформаційних технологій дає можливість до розширення в такий спосіб процедур по складанню заповітів за рахунок їх фіксації у вигляді відеозапису чи складання тексту заповіту та посвідчення його електронним підписом заповідача з внесенням таких заповітів в електронний реєстр «Дія» та з подальшим внесенням в Спадковий реєстр. Такий механізм складання електронних заповітів (спадкових розпоряджень) може мати місце у випадках крайньої необхідності, під якою розуміється об'єктивна неможливість складання заповіту у класичний спосіб з підстав реальної загрози настання смерті. Вказане продиктовано сучасною суспільно-економічною реальністю, в якій перебуває наша держава через активні бойові дії у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, внаслідок якої постраждала значна частина громадян.

В статі доводиться те, що запропонована письмово-електронна форма заповіту буде характеризуватись високим рівнем ідентифікації як самого спадкодавця, так і спадкоємця (спадкоємців), а також складу спадкового майна. В умовах воєнного стану такий відступ від класичної письмової форми заповіту був би доречним і корисним в першу чергу для військовослужбовців, значна частина яких, перебуваючи на лінії бойового зіткнення, не в змозі оформити заповіт у класичний спосіб з його нотаріальним посвідченням або посвідченням командиром військової частини чи начальником військового формування.

Ключові слова: спадкування, земельні ділянки, судовий захист, заповідальне розпорядження, заповідач, спадкодавець, спадкоємець, спадковий спір.

The article examines the issue of the penetration of information technologies into the sphere of inheritance law, which has historically crystallized over more than one thousand years by various social formations, having acquired today its own exclusive dogmatic procedure both in inheritance and in the certification of wills, which we today call classical.

Until recently, the acceptance of inheritance by will, which must necessarily record in writing the will of the testator regarding the disposal of his property in the event of his death with its mandatory notarial certification and registration of such a will in the Inheritance Register, which is conditioned by a high level of identification of both the testator and the heirs and the hereditary property referred to in the will, was and is recognized as classical.

The author substantiates the thesis that the introduction of information technologies makes it possible to expand the procedures for drawing up wills in this way by recording them in the form of a video recording or drawing up the text of the will and certifying it with the testator's electronic signature with the entry of such wills into the electronic register «Dія» and with subsequent entry into the Inheritance Register. Such a mechanism for drawing up electronic wills (inheritance orders) can take place in cases of extreme necessity, which is understood as the objective impossibility of drawing up a will in the classical way due to the real threat of death for the testator. This is dictated by the modern socio-economic reality in which our state finds itself due to active hostilities in connection with the armed aggression of the Russian Federation, as a result of which a significant part of citizens suffered.

The article proves that the proposed written-electronic form of the will will be characterized by a high level of identification of both the testator and the heir (heirs), as well as the composition of the inherited property. In conditions of martial law, such a departure from the classical written form of the will would be appropriate and useful primarily for military personnel, a significant part of whom, being on the front line, are unable to draw up a will in the classical way with its notarial certification or certification by the commander of a military unit or the head of a military formation.

Key words: inheritance, land plots, judicial protection, testamentary disposition, testator, testator, heir, inheritance dispute.

Постановка проблеми. Актуальність даної тематики наукових досліджень обумовлена в першу чергу стрімким розвитком сучасних інформаційних технологій, які розвиваються в різних напрямках, у тому числі і у сфері як матеріального, так і процесуального права, де алгоритм прийняття рішень чи регулювання певних відносин має процедурний характер.

Одним із таких напрямів у сфері матеріального права є спадкове право. Останнє має виключно консервативно-процедурну суть, яка з одного боку характеризується суспільними звичаями, а з іншого – процедурно-правовими вимогами Цивільного кодексу України, обумовленими високою ідентифікацією волевиявлення заповідача як по відношенню до спадкоємців, так і відносно до самого спадкового майна. Ці ж якості сьогодні притаманні і інформаційним технологіям, які з успіхом можуть застосовуватись у сфері спадкового права, оскільки вони характеризуються своєю точністю, ідентичністю, незмінністю

та оперативністю, що в умовах війни чи великої віддаленості має виключно прикладне значення. Безумовно, це спрощує класичний алгоритм спадкового процесу, але він не підміняє суспільних звичаїв та процедурно-правових вимог цивільного законодавства.

При судовому розгляді спірних питань, які можуть бути пов'язані з розподілом спадкового майна в об'єм якого сьогодні майже завжди входять земельні ділянки присадибного чи сільськогосподарського призначення, розгляд справ буде мати більш спрощений характер, оскільки відеозаписи щодо усного та публічного проголошення спадкоємцем своєї «останньої волі» в умовах крайньої необхідності у вигляді заповідального розпорядження чи заповіту, складених в електронному форматі із посвідченням як усних так і письмово-електронних заповітів електронним цифровим підписом спадкодавця із внесенням їх в електронний реєстр «Дія», будуть мати високий рівень ідентифікації як щодо самого спадкоємця, так і спадкодавців та самого спадкового майна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі пропозиції впровадження інституту електронного заповіту в правову систему нашої держави були здійснені С. С. Аліною, яка запропонувала концепцію реалізації права на спадкування майнових прав інтелектуальної власності саме за допомогою вказаної форми заповідального розпорядження [1, с. 120]. П. М. Федосєєв, досліджуючи перспективи застосування інформаційних технологій у процесі реалізації та захисту суб'єктивних цивільних прав, також висловив тезу про те, що складання заповітів в електронній формі є одним із перспективних напрямків розвитку цивільних правовідносин [2, с. 72]. Разом з тим, вказаний напрям наукового дослідження не знайшов свого широкого відгуку у вчених-цивілістів, що зумовлює перспективність його доктринального вивчення.

Метою статті є комплексне дослідження теоретико-прикладних аспектів щодо можливого застосування електронного заповіту у сфері спадкового права.

Викладення основного матеріалу. Практика засвідчує, що спадкові спори, які виникають між спадкоємцями по відношенню до спадкового майна, часто ґрунтуються на прижиттєвих усних повідомленнях спадкодавців про те, яке майно вони хотіли б залишити тому чи іншому спадкоємцю і при спадкуванні спадщини за законом саме такі усні розпорядження доводять спадкоємці одному, повідомляючи ці обставини і суду. Розвиток онлайн-процедур при взаємодії суспільства та держави з використанням інформаційних та телекомунікаційних технологій, удосконалення законодавства в інформаційному середовищі є актуальним питанням як для окремої особи, так і для суспільства в цілому [3, с. 36]. Ось чому становлення правової держави та розвиток її громадянського суспільства сьогодні пов'язується з високим рівнем застосування електронних технологій в тому числі і у сфері такого консервативного інституту, яким є спадкування. Безумовно, електронні технології сьогодні охоплюють не лише цивільні, земельні, трудові, житлові чи сімейні правовідносини, вони починають впливати і на той час, коли певна частина людей стає спадкодавцями, а інша їх частина спадкоємцями.

Не дивлячись на те, що інститут спадкування і має свої доволі давні історичні традиції, які обумовлені процесом переходу як майна померлого, так і його прав на таке майно до його найближчих родичів, на основі природної їх спорідненості, але і сьогодні в таких процесах раз-по-раз виникають спори між спадкоємцями по відношенню до спадкового майна, в яке доволі часто входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення та присадибні ділянки, так і права на таке майно.

Сьогодні цивільне законодавство передбачає два способи (види) спадкування: перший – за законом, другий – за заповітом. В розрізі нашого дослідження нас цікавить процес спадкування за заповітом.

Отже, для того, щоб спадкодавець мав право на спадкування за заповітом потрібно щоб спадкодавець склав його у письмовій формі, зазначивши час і місце його складання, засвідчивши цей документ своїм підписом та посвідчивши його нотаріально (ст. 1247 ЦК України) чи іншою посадовою чи службовою особою, передбаченою ст. 1252 ЦК України. Як бачимо законодавець пред'являє вимоги до заповіту не з точки зору його змісту, а з точки зору необхідних, на думку законодавця, обов'язкових реквізитів та процесу посвідчення таких заповітів.

За ч. 4 ст. 1247 ЦК України заповіти, посвідчені особами, зазначеними у частині третій цієї статті, підлягають державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України. В свою чергу, заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним (ч. 1 ст. 1257 ЦК України) [4].

Інститут заповіту ґрунтується на принципі свободи волевиявлення особи, який за висновком Верховного Суду

полягає наявності правомочностей реалізувати право особи на заповіт протягом всього життя і включає в себе як право на складання заповіту або кількох заповітів, так і право на їх зміну чи скасування. Суд зауважує, що «свобода заповіту як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання» (постанова Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 461/2565/20) [5].

Що ж стосується самого змісту заповіту, то його суть ґрунтується на односторонньому волевиявленні спадкодавця по відношенню до свого майна, яке фіксується письмово, а відтак набуває статичної форми і в такий спосіб може зберігатись доволі довгий час. Лише у разі смерті спадкодавця все його майно чи якась його частина буде успадкована тими чи іншими спадкоємцями які зазначені у заповіті. При цьому, важливим є те, що заповідач може заповідати лише те майно, чи ту його частину, яка належить або належатиме йому на праві приватної власності. Як правило, нотаріуси, складаючи зміст заповіту від імені спадкодавця зазначають, що «все своє майно, де б воно не знаходилося і у кого б воно не перебувало я заповідаю»... своєму сину (доньці), своїм дітям (подружжю, батькам) із зазначенням їх прізвищ, імен та по-батькові. В той же час, під поняттям «все своє майно» розуміється саме те майно, яке юридично належить спадкодавцю на праві приватної власності, оскільки заповідач не може заповідати будь-кому спірне майно чи те, яке йому юридично не належить і не буде належати після смерті. Отже, в поняття «все своє майно» входять і земельні ділянки, які переходять до спадкоємців на загальних підставах із збереженням їх цільового призначення (ч. 1 ст. 1225 ЦК України). Якщо ж спадкоємець у заповіті зазначає конкретну особу і конкретне майно, наприклад: житловий будинок, інші будівлі і споруди, незавершене будівництво, то саме до цих осіб переходить або право власності, або право користування земельною ділянкою, на якій такі будівлі розміщені (ч. 2 ст. 1225 ЦК України) [4].

Безумовно, кожному історичному періоду відповідала своя форма заповіту. Так в римському праві, відповідно до Інституцій Гая мав місце усний заповіт у вигляді проголошення спадкоємцем своєї волі щодо розпорядження своїм майном своєму другу, чи воїном перед строем під час військових дій. Такий заповіт набував публічної форми, а відтак його зміст неможливо було оскражити. У подальшому за правом Юстиніана, який до речі, вперше розділив усіх родичів померлого на п'ять класів (черг) в залежності від ступеня споріднення, заповіт міг проголошуватися усно, але за обов'язкової присутності не менше семи чоловік [6, с. 377, 379].

Усна форма заповіту передбачалася і в Цивільному кодексі Східної Галиції 1797 року, де в ст. 372 цього кодексу зазначалося: «заповіт може бути складено письмово або проголошено усно». «Усне проголошення заповіту повинно проголошуватись у присутності двох свідків (ст. 382 ЦК СГ, 1797 р.), оскільки саме вони «дізнаються останню волю...проголошену усно, яку і вносять в протокол із вказівкою дня, часу і місця її проголошення» (ст. 385 ЦК СГ, 1797 р.). В той же час, Цивільний кодекс Східної Галиції визначав і підстави щодо визнання заповіту недійсним. «Так чи інакше не буде достатньо проявом волі заповідача, якщо виявиться, що вона була спотворена внаслідок гніву, безумства, обману, суттєвої помилки в особистості спадкоємця чи заповідальної речі» (ст. 360 ЦК СГ, 1797 р.) [7, с. 223-233].

До прикладу, англійський Закон про Заповіти («Wills Act») 1837 року передбачає можливість укладення заповіту у простій письмовій формі без його нотаріального посвідчення. За вказаним Законом заповіт мав бути складеним у письмовій формі і підписаний спадкодавцем. За спадкодавця може підписатися інша особа, проте виключно на його прохання і в його присутності. Підпис

повинен бути поставлений в кінці заповіту в одночасній присутності щонайменше двох свідків [8, с. 29].

Таким чином, в різні епохи люди основну увагу приділяли «останній волі» спадкодавця, що мало вирішальне значення для спадкоємців як щодо їх персоналій, так і того чи іншого майна, яке переходило до них на основі спадкового права. Сама ж форма закріплення «останньої волі» могла проявлятися як в письмовій так і в усній формі.

Разом з тим, чинне законодавство передбачає можливість реалізації свого суб'єктивного права на розпорядження власним майном на випадок смерті не лише у формі заповіту. Зокрема, за ч. 1 ст. 1228 ЦК України вкладник має право розпорядитися правом на вклад у банку (фінансовій установі) на випадок своєї смерті, зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі). При цьому, заповіт, складений після того, як було зроблене розпорядження банку (фінансовій установі), повністю або частково скасовує його, якщо у заповіті змінено особу, до якої має перейти право на вклад, або якщо заповіт стосується усього майна спадкодавця (частина третя вказаної статті). Спадкування права на одержання страхових виплат (відшкодування) за ч. 2 ст. 1229 ЦК України також може бути здійснене без складення заповіту шляхом зазначення страхувальником конкретної особи, до якої має перейти право на одержання страхової виплати у разі його смерті, у договорі страхування.

Крім того, за ч. 4 ст. 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст, який призваний на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, має право скласти в письмовій довільній формі особисте розпорядження на випадок своєї загибелі (смерті) про виплату одноразової грошової допомоги особі (особам) за його вибором, визначивши розмір частки таких осіб у відсотках. Таке особисте розпорядження може бути скасоване у будь-який час, або бути змінене шляхом складення нового. При цьому, кожне нове особисте розпорядження скасовує дійсність попереднього [9].

Як бачимо, законодавець поступово відходить від заповіту і спадкового договору як єдино можливих письмових форм реалізації особою свого права на посмертне розпорядження належним їй майном, водночас обмежуючи такі альтернативні способи вичерпним переліком суспільних сфер їх застосування. Вказане свідчить також і про відхід від концепції обов'язкового нотаріального посвідчення спадкового розпорядження, що на наш погляд, в умовах сьогодення, є виправданим і доцільним. У зв'язку з цим, ми цілком погоджуємось із позицією О.Є. Кухарева про те, що «найсуттєвішою перевагою спадкового права є його величезний потенціал саморегуляції, що дозволяє суб'єктам спадкових правовідносин самостійно визначати модель своєї поведінки» [10, с. 5].

Сьогодні, в час розвитку інформаційних технологій (відеозйомки, технічних засобів запису тощо), на нашу думку, цілком можливо допустити в спадковому праві і наявність електронних заповітів щодо розпорядження заповідачем своїм майном у випадках крайньої необхідності. Під поняттям «крайньої необхідності» у спадковому праві необхідно розуміти такі форс-мажорні обставини (війна, крайня віддаленість заповідача від уповноважених на посвідчення заповіту суб'єктів тощо), які об'єктивно унеможлилювали б оформлення заповіту письмово та його посвідчення нотаріально чи посадовими або службовими особами, які мають на це право за законом.

При цьому, необхідний рівень ідентифікації (верифікації) заповідача може досягатися як за рахунок безпосереднього відеозапису самою особою – заповідачем на свій мобільний телефон чи телефон іншої особи свого усного розпорядження щодо свого особистого як рухомого, так і нерухомого майна, в тому числі і земельних ділянок сільськогосподарського призначення, так і через можли-

вість засвідчення такого розпорядження своїм електронним підписом із поміщення його в електронний реєстр «Дія». В той же час, остання воля спадкодавця може мати і письмову форму у вигляді електронного повідомлення з можливим засвідченням його електронним підписом спадкодавця та з можливістю направлення такого заповіту спадкоємцю (спадкоємцям), на користь якого (яких) він вчинений. Такі електронні формати насамперед засвідчують «останню волю» спадкодавця і можуть прирівнюватися до заповітів без посвідчення їх нотаріально чи іншими особами, які передбачені законом щодо таких дій.

Вказане цілком узгоджується із положеннями Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», в ч. 1 ст. 6 якого зазначено, що для ідентифікації автора електронного документа може використовуватися електронний підпис [11]. На відміну від власноручно виконаного підпису, електронний підпис має більше можливостей до його захисту та верифікації його власника завдяки складному інформаційному алгоритму його генеруванню і значній кількості різних ступенів його електронного захисту від підроблення. При цьому, за ч. 6 ст. 18 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» кваліфікований електронний підпис має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, та має презумпцію його відповідності власноручному підпису [12].

Отже, в електронних заповітах, як і у письмових його форматах засвідчується по-перше: а) остання воля особи – спадкодавця; б) ідентифікується його особистість на високому рівні за рахунок його відеозапису та електронного підпису заповідача з поміщенням такого розпорядження в електронний реєстр «Дія»; в) такий формат дозволяє конкретизувати спадкове майно з визначенням конкретної особи (осіб) спадкоємців, в тому числі з різних черг спадкування з можливістю конкретизованої визначеності такого майна по відношенню до кожного спадкоємця. Безумовно такий змістовний електронний формат повинен мати місце у виключних випадках при наявності форс-мажорних обставин.

До таких обставин, зокрема, можна віднести: а) факт знаходження спадкодавця під час війни на передовій позиціях або безпосередньо перед штурмом ворога; б) наявність поранення спадкодавця, яке може загрожувати його життю; в) перебування спадкодавця в оточенні ворога; г) форс-мажорні обставини, які можуть мати місце у віддалених, малодоступних місцях (море, гори, шахта тощо) і пов'язані з реальною для спадкодавця загрозою втрати життя.

З урахуванням деяких обставин ми вважаємо, що усна чи письмова форма електронного заповіту, який складено чи проголошено спадкодавцем і зафіксовано на основі інформаційних технологій, але не посвідчене нотаріально чи іншими посадовими чи службовими особами, які відповідно до закону мають на це право, може знайти достойне місце у спадковому праві України.

При наявності ж спірних питань щодо ідентифікації особи спадкодавця, форми та змісту його спадкового розпорядження, яке складено чи проголошено публічно у разі крайньої необхідності за рахунок інформаційних технологій може бути розглянуто в судах загальної юрисдикції.

З урахуванням даних обставин є необхідність доповнити Цивільний кодекс України, зокрема Книгу 6 новою главою 85-А, яка б мала наступну назву та зміст: **«Глава 85-А Спадкування за електронним заповітом з підстав крайньої необхідності».**

Стаття 1257-1 Поняття електронного заповіту, вчиненого в обставинах крайньої необхідності

1. Електронний заповіт є особливою формою заповіту, в якому закріплена остання воля заповідача, яка фіксується за допомогою інформаційних технологій у разі крайньої необхідності.

2. Під поняттям крайньої необхідності розуміються такі обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини), які унеможливають оформлення заповіту у спосіб, передбачений цим Кодексом: (військові дії, поранення, знаходження заповідача у морі, горах, під завалами у шахті тощо).

Стаття 1257-2 Право на електронний заповіт

1. Право на вчинення електронного заповіту має кожна фізична дієздатна особа, яка знаходиться у стані крайньої необхідності.

Стаття 1257-3 Форма заповідального розпорядження та механізм посвідчення електронного заповіту

1. Електронний заповіт може фіксувати письмовий чи усний зміст волевиявлення спадкодавця, яке фіксується за допомогою інформаційних технологій (відео-, аудіо-запису, електронного повідомлення), зміст яких посвідчується електронним підписом заповідача та вноситься в електронний реєстр «Дія».

Стаття 1257-4 Право заповідача на призначення спадкоємців та розподілу між ними спадкового майна

1. Заповідач має право призначити одного спадкоємця на все своє майно чи розподілити спадкове майно між декількома спадкоємцями як в рівних його частинах, так і в конкретному розподіленні свого майна між спадкоємцями з можливою вказівкою на окремого спадкоємця, якого він позбавляє права на спадщину.

Стаття 1257-5 Електронний заповіт з умовою чи встановленням земельного сервітуту, суперфіцію, емфітевзису

1. Заповідач може обумовити в електронному заповіті розпорядженні виникнення права на спадкування свого майна як близькими, так і дальніми родичами чи сторонніми особами, в тому числі і громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування та держави.

2. В електронному заповіті заповідач може надати право на обмежене безоплатне користування своєю частиною земельної ділянки іншій особі (сервітут) чи надати право на користування своєю земельною ділянкою іншій особі для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) чи право на користування своєю земельною ділянкою для

забудови іншій особі (суперфіцій). Умова, визначена в електронному заповіті, має існувати на час відкриття спадщини.

3. Умова, яка зазначена в електронному заповіті є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства.

4. Спадкоємець, зазначений у електронному заповіті, не має права визначати умову недійсності на тій підставі, що він не знав про неї, або якщо настання такої умови він не хоче чи настання такої умови від нього не залежало (не залежить).

Висновки. Стрімкий розвиток інформаційних технологій в першій чверті ХХІ століття став визначальним у сфері оперативного розвитку управління не лише по відношенню до технологічних чи суспільних але і до правових процесів. Проникнення таких технологій у сферу спадкового права, яке на сьогодні є найбільш консервативним, об'єктивним та невідворотним процесом щодо його розвитку, обумовлено не лише війною, яка показала, що особа в умовах «крайньої необхідності» повинна мати можливість до прояву останньої своєї волі по розпорядженню своїм майном за рахунок складання електронного заповіту з фіксацією його змісту за рахунок складання електронного заповіту за рахунок відеозйомки, аудіозапису, електронного повідомлення з можливістю засвідчення такої фіксації своїм електронним цифровим підписом та внесенням такого електронного заповіту в електронний реєстр «Дія». Такий підхід дає вагомий рівень ідентифікації не лише щодо самого заповідача, але і спадкоємців та його спадкового майна, про яке іде мова в останній волі спадкодавця.

Такі електронні заповіти з фіксацією усної чи письмової форми волевиявлення заповідача повинні сприйматися нотаріусами як належні із внесенням їх в незмінній формі в Спадковий реєстр нашої держави.

Безумовно, така технологія потребує не лише нормативних змін та доповнень до Цивільного кодексу України, але і відпрацювання її на електронно-технологічному рівні з тим, щоб інститут електронного заповіту сприяв максимально ефективному процесу судового захисту суб'єктивних прав особи у спадкових правовідносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аліна С. С. Електронний заповіт в системі сучасних спадкових правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 29. С. 119–122.
2. Федосєєв П. М. Сучасний стан і перспективи застосування інформаційних технологій у процесі здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право і суспільство*. 2019. № 6. Ч. 2. С. 69–72.
3. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 08.04.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 461/2565/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105533339> (дата звернення: 08.04.2025).
6. Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник, вид 3-е перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 440 с.
7. Цивільний кодекс Східної Галіції 1797 р.; перекл. з латинської А. Гужви / під ред. О. Кутателадзе і В. Зубаря. Одеса: Статут, 2013. 536 с.
8. Кернична С. Я. Електронний заповіт в сучасному спадковому праві: новели законодавства країн загальної системи права. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Випуск 35 (м. Тернопіль, 16 вересня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 28–31.
9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 12.04.2025).
10. Кухарев О. Є. Диспозитивність в спадковому праві: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2020. 420 с.
11. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 року № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 17.04.2025).
12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 17.04.2025).